

**“PADARKUSH” XORIJLIK OLIMLAR TALQINIDA
(TEMUR KO‘JAO‘G‘LI VA EDVARD OLVORT TADQIQOTLARI ASOSIDA)**

Qo‘chqorova Marhabo,

filologiya fanlari doktori

*O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti yetakchi ilmiy xodimi*

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” milliyfojiasining ikki xorijlik olim Temur Ko‘jao‘g‘li (turk olimi) hamda Edvard Olvort (amerika olimi) tomonidan yaratilgan tadqiqotlarga to‘xtalindi. Ularning o‘ziga hos tahlillari tadqiq etildi.*

***Kalit so‘zlar:** Jadid dramaturgiyasi, Temur Ko‘jao‘g‘li, Edvard Olvort, turk olimi, amerikalik o‘zbekshunos, milliy fojia, sotsiologik tadqiq.*

***Annotation:** In this article, “Padarkush (The Killer of Father)” national tragedy of Mahmudhoja Behbudi, was focused on research created by two foreigner scientists Temur Kozhaugli (Turkish scientist) and Edward Allworth (American scientist). Their unique analyzes were studied.*

***Key words:** Jadid dramaturgy, Temur Kozhaugli, Edward Alworth, Turkish scientist, American Uzbek scholar, national tragedy, sociological research.*

O‘zbek jadid adabiyotining “karvonboshisi” Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” milliy fojiasi nafaqat o‘zbek adabiyotshunoslari tomonidan, balki, o‘nlab xorijlik turkolog olimlarning tadqiqotlarida tadqiq etilgan. Jumladan, “Padarkush” milliy fojiasi va ilk o‘zbek dramaturgiyasi haqida Zaki Validiy To‘g‘on, Tohir Chag‘atoy, Ibrohim Yorqin, Mehmet Saroy, Nodir Davlat, Temur Ko‘jao‘g‘li, Germaniyada Johannas Benzing, Boymirza Hayit, Ingeborg Baldauf, Amerikada Edvard Olvort, Rossiyada A.N.Samaylovichlar ijobiy fikrlar bildirishgan. Mazkur tadqiqotchilar ichida Amerikalik o‘zbekshunos E.Olvortning “Ilk O‘rta Osiy dramasi “Padarkush”da metafora” nomli tadqiqoti e‘tiborga molik tadqiqotlardan sanaladi. Shuningdek, turkiyalik turkolog olim Temur Ko‘jao‘g‘lining “Turkistonda turkcha ilk teatr asari: Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” (Baba katili) pyesasi (1913)” maqolasi ham ana shunaytadqiqotlardan biridir. Olimning bu maqolasi “Türklük Araştırmaları Dergisi” da 2004-yil, 15-sonida chop etilgan.

Temur Ko‘jao‘g‘lining mazkur maqolasi “Kirish”, “Turkistonda Teatr va Padarkush”, “Padarkush” so‘zining aytilishi va yozilishi”, “Padarkush”dan oldin Turkistonda modern teatr”, “Padarkush”ning sahnalashtirilishi”, “Padarkush” pyesasining ta’siri”, “Padarkush”ning mazmuni va Metafora (majoz)”, “Chorlik va Sovet davrida “Padarkush” dramasi ijobiy-salbiy munosabatlar”, “Turkiya, Yevropa va ABDda “Padarkush” pyesasi ijobiy bahslar”, “Padarkush” pyesasining nashrlari”, “Padarkush”ning tili va yozilishi” deb nomlangan jami “Kirish” bilan hisoblaganda o‘n bir qismdan iborat. Shuningdek, maqola so‘nggida Temur Ko‘jao‘g‘li tarjimasida “Padarkush” milliy fojiasi “Baba katili” nomi bilan Turkiya turkchasiga tarjima qilgan.

Olimning Mahmudxo‘ja Behbudiy adabiy shaxsiyati hamda “Padarkush” milliy fojiasi haqida bildirilgan ba’zi bir original fikrlariga diqqat qaratamiz: “*Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)‘in öncügünde 19. yüzyılın sonlarına doğru bütün*

Türk Dünyasını sarmış olan yenileşme (Ceditcilik) hareketinin Türkistan'daki enönde gelen önderlerinden biri Mahmud Hoca Behbudı (1875-1919)dir" [1. Temur Ko'jao'g'li, S. 1].

"... Avrupa örneğindeki modern tiatronun doğuşu ise, ancak Türkistan'daki Cedit (yenileşme) döneminde mümkün olabilmıştır. İşte, kendisi Türkistan'daki Ceditcilik akımının babası sayılan Mahmud Hoca Behbudı'nın Avrupa örneğindeki ilk modern tiatro örneğini de yazmışsa da olmasına bu yüzden şaşmamak gerekir" [1. Temur Ko'jao'g'li, S. 2].

"İşte bu ögeleri gözönünde neden bulduran Edward Allworth Pederküş (Baba katili) piyesindeki "öz babasının ölümüne neden olma" motifini edebiyatta metafor (mecaz)un kullanılışı olarak yorumlamaktadır" [1. Temur Ko'jao'g'li, S. 7].

"Allworth bu piyesi aynı zamanda alegorik bir eser olarakda bitemler. Gerçekten, bup piesteki kişilerin adları da Allworth' un işaret ettiği alegoriye desteklemektedir: Piyesin olumsuz tipi olan Bay (Zengin, Bey) "eğitim-öğretim'i dışlayan zenginleğin (Bay'in) bir gün nasıl yok olacağını gösteren "tanrisal adeletin yalnızca bir uyugulayıcısı"dır, yani Allah'ın buyrugunu yerine getirer. Piyestekibaşka kişilerden etme görevini Taşmurat ve Tanrikul'a verir" [1. Temur Ko'jao'g'li, S. 7].

Xullas, Temur Ko'jao'g'li mazkur tadqiqotida o'zbek behbudiyshunoslari va jadidshunoslaridan B.Qosimov, Sh.Rizayevlarning tadqiqotlaridan nihoyatda unumli foydalangan. Shuningdek, B.Qosimov nashrga to'plab, tayyorlagan, kirish so'zi bilan chop etilgan "Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar"iga suyanadi.

Muhimi, katta turkolog olim Temur Kojao'g'li o'zidan oldin Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodi bo'yicha tadqiqot yaratgan o'zbekshunos olim Edvard Olvortning o'nlab tadqiqotlariga suyanib mulohaza yuritadi. Tadqiqotchi Z.Mirzayeva o'zbek jadid adabiyotining Amerikada o'rganilishi bo'yicha tadqiqot yaratib, Edvard Olvortning "Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama" tadqiqotiga ham to'xtalib, hatto mazkur maqolani ingliz tilidan o'zbek tiliga o'girib, "Jahon adabiyoti" jurnalida chop ettirdi. [2. Jahon adabiyoti, 107-113.]

Z.Mirzayeva tarjimasidagi E.Olvortning "Birinci o'zbek dramasi" maqolasidan foydalanamiz. "Pyesaning "Padarkush" deb nomlanishiga e'tiroz bildirishi mumkin. Chunki Behbudiyning tasvirlashicha, Boyning asosiy qotili uning o'g'li emas, balki Tangriqul, lekin ikkinchi jihatdan o'g'il bu jinoyatning asosiyishtirokchisi ekanligiga hech kim shubha qilmaydi. Demak, chuqurroq qaralganda, dramaning bunday nomlanishi asosli e'tiroz uyg'otmaydi. Jinoyatchini mavhum bir kimsa sifatida ko'rsatilishida ham muallifning o'z masadi bor. U dramada faqat otaning fojiali taqdiri misolida majoziy ravishda ota-ona. Ona Vatan va Turkiston musulmonlarining qismatiga hamishora qiladi. Agar jamiyat mustamlaka zanjiri ostida yashasa, jaholat, nodonlik avj olsa, buning uchun kim aybdor bo'ladi? Muallifbu savolni tomoshabinlar hukmiga havola etadi.

Fikrni allegoriya, metafora va aniq jonli obrazlar vositasida ifodalash Turkiston adabiyotida azaldan mavjud bo'lgan va XX asr boshlarida ham qo'llanib kelinayotgan badiiy tasvir vosita (adabiy an'ana) lari hisoblanadi" [2. Jahon adabiyoti, 112.]

Har ikki olim birinchi o'zbek tragediyasi "Padarkush"ni nihoyatda batafsil va katta nigoh bilan tahlil etib berishgan. Xususan, E.Olvort tragediyada "o'lim" metaforasini atroflicha badiiy-estetik tahlil etib bergan. Olim shunday yozadi: *"Ma'lum bo'ladiki, "Padarkush"da aynan va ramziy ma'noda turli darajadagi o'lim sabablari metafora sifatida ko'rinadi. U oila boshlig'i (fransuzcha Patrie – patriarx – birinchi qabila va urug' boshlig'i)ning o'limini aks ettirish bilan bevosita madaniy qoloqlik tufayli asriy Turkiston inqirozga uchraganini, endi bunday yashab bo'lmasligini oldindan bashorat qiladi. Bir vaqtning o'zida muallif jamiyatning baxtsizlik, qoloqlik tomon ketishini ko'rsatish bilan birga, 1900-yillarda tuzilgan Markaziy Osiyo musulmonlari jamiyatining faol a'zolari parokanda bo'lib ketganligiga ishora qiladi. O'z davrining peshqadam adibi, birinchi dramaturgi yuqoridagi nozik mushohadalari orqali turkistonlik yoshlarga millat, jamiyat uchun nihoyatda dolzarb bo'lgan muhim va jiddiy muammolarni o'rtaga tashlaydi"* [2. Jahon adabiyoti, 112.]

E'tiborlisi shundaki, E.Olvortning "Padarkush" tragediyasi yuzasidan qilingan badiiy-estetik tahlillari sotsiologik tahlil bilan birlashib ketgan.

Xorijda Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodini tadqiq etgan tadqiqotlar orasida ikki olim Edvard Olvort hamda Temur Ko'jao'g'li yaratgan ilmiy izlanishlar alohida ajralib turadi. Bu tadqiqotlar Xorijdagi behbudiyshunoslikning yorqin manzarasi sifatida bugungi o'zbek adabiy tanqidchiligi hamda behbudiyshunoslik sohasida katta ahamiyatga molik sanaladi. Bugungi o'zbek behbudiyshunoslari xorijlik olimlarni mutassil qiziqtirib kelayotgan jadid ma'rifatparvari Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodini o'rganishdan to'xtamadi. Yaqin yillar ichida akademik N.Karimov hamda Z.Abdurashidxonovlar yangi ilmiy tadqiqot va monografiyalar yaratishdi.

Xulosa shuki, xorijiy behbudiyshunoslik sohasi ham alohida monografik tadqiqot sifatida o'rganilishga muhtojdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Timur Kocaoğlu. Türkistan'da türkçe ilk tiatro eseri:Mahmud Hoca Behbudi'nin "Pederküş" (Baba katili) piesi (1913) // *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2004-yil, Sayi 15. – S. 177-262.
2. Olvort E. Birinchi o'zbek dramasi // *Jahon adabiyoti*. 2009. №8.-B. 107-113.
3. Karimov N. Mahmudxo'ja Behbudiy. Hayoti. Faoliyati. Taqdiri. – Toshkent: Akadernashr, 2022. – 320 b.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi, to'plovchi, so'z boshi va izohlar muallifi – B.Qosimov. – Toshkent6 Ma'naviyat, 232 b.
5. Rizayev Sh. Jadid dramasi. – Toshkent: Sharq, 1997. – 320 b.
6. Mirzayeva Z. XX asr O'zbek adabiyotining Amerikada o'rganilishi. – Toshkent, 2011.